

Mariusz Bartnicki
(Maria Curie-Skłodowska University, Poland)
<https://orcid.org/0000-0002-9021-359X>
e-mail: mariusz.bartnicki@mail.umcs.pl

Przeżytki dawnych praktyk obyczajowych na Rusi w świetle *Pytań Kiryka*

Survival of Ancient Customary Practices in Rus in the Light of Kyrk's Questions

ABSTRACT

The article is devoted to one of the texts of canonical literature written in Rus in the pre-Mongol period – Kyrk's Questions. Attention was focused on those fragments of the above-mentioned work which, according to some researchers, mirror reflections of the ancient pre-Christian customs of the inhabitants of the Rus' lands. Textual observations have made it possible to conclude that they were in fact created as a result of the influence of various „cultural patterns” which penetrated the Ruthenian lands together with the adoption of the Christian faith. It is worth emphasising that the norms of behavior reflected in Kyrk's Questions were not only the resultant of the clash of Byzantine and Latin legal traditions, but also of local „magical thinking” about the world, which resulted in a reinterpretation of customs in a new Christian setting.

Key words: Kievan Rus, Kyrk questions, customs

PUBLICATION INFO				
		 	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Mariusz Bartnicki, the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, 4A Maria Curie-Skłodowska Square, Lublin 20-031, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin				
SUBMITTED: 2023.08.26	ACCEPTED: 2024.05.16	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	 	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		

STRESZCZENIE

Artykuł został poświęcony jednemu z tekstów literatury kanonicznej powstałemu na Rusi w okresie przedmongolskim – *Pytaniom Kyrka*. Uwagę skoncentrowano na tych fragmentach wspomnianego dzieła, które wedle części badaczy odbijają refleksy dawnej przedchrześcijańskiej obyczajowości mieszkańców ziem ruskich. Przeprowadzone obserwacje tekstologiczne pozwoliły stwierdzić, że w rzeczywistości powstały one w efekcie oddziaływania różnych „wzorców kulturowych”, które przenikały na ziemię ruską wraz z przyjęciem wiary chrześcijańskiej. Warto podkreślić, że normy zachowań, jakie odbiły się w *Pytaniach Kyrka*, były nie tylko wypadkową ścierania się bizantyjskiej i łacińskiej tradycji prawnej, ale również lokalnego „magicznego myślenia” o świecie, czego efektem była reinterpretacja obyczajów w nowej chrześcijańskiej odświeżeniu.

Słowa kluczowe: Ruś Kijowska, *Pytania Kyrka*, obyczajowość

Chryścianizacja jako proces zorganizowany wspierany przez dynastie panującą rozpoczęła się na Rusi wraz z przyjęciem chrztu przez Włodzimierza I. Niosła ze sobą przełomowe zmiany niemal w każdym aspekcie życia dla miejscowej społeczności. Nowa wiara, której podstawy teologiczne zostały wypracowane podczas kilkunastowiecznych dysput Ojców Kościoła, oferowała gotowy system etyczno-religijny, który narzucał określone normy postępowania zarówno w sferze rytualnej, jak i moralnej. Jego adaptacja przez miejscową ludność, wyznającą własny system wartości, przekonań oraz zachowań, nie przebiegała bez przeszkód. Chryścijaństwo było zarówno spotkaniem, jak i konfrontacją z zastygłymi kulturami, było impulsem, który doprowadził do powstania nowej rzeczywistości kulturowej¹.

Jednym z tekstów kanonicznych, w którym dostrzegano kolaż nowych norm, jakie stopniowo przenikały na obszar ewangelizowanej Rusi oraz miejscowych zwyczajów, są *Pytania Kyrka* – utwór napisany przez diakona monasteru św. Antoniego w Nowogrodzie Wielkim². Wspomniany tekst, zredagowany na zasadzie kwestionariusza złożonego

¹ W. Kawecki, *Komunikacja wiary w przestrzeni kulturowej. Perspektywa historyczna*, „Studia Nauk Teologicznych” 2019, 14, s. 25–26; J.W. O'Malley, *Four Cultures of the West*, Harvard 2006, s. 12–21 i nn.

² Н.М. Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*, т. 2, Москва 1913, s. 22–25, 42–43, 86–89; С. Смирнов, *Древнерусский духовник. Исследование по истории церковного быта*, Москва 1913, s. 127–130 i nn.; Б.А. Рыбаков, *Язычество древних славян*, Москва 1981, s. 444, 448–451; Р.Г. Пихоя, *Возникновение памятников покаянной дисциплины Древней Руси в XI в. „Античная древность и средние века”* 1987, 23, s. 73–86; В.В. Мильков, *Антицерковные и еретические движения в древнерусской мысли*, w: *Идейные течения древнерусской мысли*, red. М.Н. Громов, В.В. Мильков, Санкт Петербург 2001, s. 297–342; А.И. Макаров, В.В. Мильков, *Нравственно-этические и социально значимые аспекты «Вопрошания Кирика»*, w: *Кирик Новгородец и древнерусская культура*, cz. 2, red. В.В. Мильков, Великий Новгород 2012, s. 21–23 i nn.

z pytań skierowanych do miejscowych hierarchów, poruszał różne zagadnienia z zakresu prawa kanonicznego, ale również z pozoru błahe kwestie dotyczące funkcjonowania ekumeny chrześcijańskiej. W poniższym tekście, spróbujemy przyrzeć się fragmentom wspomnianego dzieła, które uznawane są za przejaw adaptacji dawnych obyczajów w nowej chrześcijańskiej rzeczywistości. Zanim przejdziemy jednak do bliższej analizy interesujących nas zapisów, warto przybliżyć nieco postać samego autora *Pytań*.

Ze skąpych informacji, jakie Kiryk zamieścił w drugim z napisanych przez siebie dzieł – *Uczenie człowieka o liczbach wszystkich lat* – możemy wnioskować, że urodził się ok. 1110 r., prawdopodobnie w Nowogrodzie³. Nie wiemy, w jakich okolicznościach stał się członkiem zgromadzenia zakonnego, założonego na prawym brzegu rzeki Wołchow przez Antoniego z Rzymu, ani jaką funkcję w nim pełnił. W literaturze przedmiotu przypuszczano, że był ekonomem klasztornym⁴, bibliotekarzem⁵, domestykiem chóru klasztornej cerkwi św. Bogurodzicy⁶ lub klerykiem (pełniącym funkcję sekretarza) związanym z dworem biskupa Nifonta (1131–1156)⁷. Dyskusyjna jest również kwestia autorstwa dzieł, które przypisywano Kirykowi. Oprócz *Uczenia człowieka o liczbach* oraz *Pytań*⁸ dopatrywano się jego udziału w pracach redakcyjnych nad *Latopisem Nowogrodzkim*⁹, tzw. *Sofijskim*

³ Р.А. Симонов, *Кирик Новгородец – ученый XII века*, Москва 1980, s. 6; idem, *Религиозно-философское значение творчества Кирика Новгородца. Религиозно-каноническая деятельность Кирика*, „Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях” 2016, 6, s. 353; Е.К. Пиотровская, *Кирик Новгородец*, w: *Словарь книжников и книжности древней Руси*, t. 1, Ленинград 1987, s. 215–217; В.В. Мильков, Р.А. Симонов, *Биографические сведения о Кирике Новгородце и данные об источниках его учености*, w: *Кирик*, cz. 1, s. 11–12.

⁴ С. Смирнов, *Древнерусский*, s. 106.

⁵ Д.С. Лихачев, *Литература второй четверти XII-первой четверти XIII века*, w: *История русской литературы*, t. 1, Москва–Ленинград 1958, s. 94.

⁶ В.В. Мильков, Р.А. Симонов, *op. cit.*, s. 11.

⁷ В.В. Мильков, *Источники учености Кирика Новгородца*, w: *Календарно-хронологическая культура и проблемы ее изучения. К 870-летию «Учения» Кирика Новгородца. Материалы научной конференции*, Москва, 11–12 декабря 2006 г., red. Р.А. Симонов, Москва 2006, s. 25; П.И. Гайдено, Т.Ю. Фомина, *О церковном статусе Кирика Новгородца и иных составителей «Вопрошания»*, „Вестник Челябинского государственного университета. История” 2012, 51, 16 (270), s. 85.

⁸ Авторstwo Kiryka obu tekstów próbował zakwestionować Murianov, jakkolwiek jego tezy spotkały się z uzasadnioną krytyką w literaturze przedmiotu. Vide: М.Ф. Мурьянов, *О новгородской культуре XII в.*, „Sacris Erudiri” 1969–1970, 19, s. 421–429.

⁹ А.А. Шахматов, *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, Санкт Петербург 1908, s. 107; Д.С. Лихачев, *Новгородские летописные своды XII в.*, „Известия АН СССР. Отд. литературы и языка” 1944, 3, 2–3, s. 102–103; Е.Ю. Перфецкий, *Русские летописные своды и их взаимоотношения*, Братислава 1922, s. 68–69.

latopisarskim zwozem 1136 r.¹⁰ oraz przekładem z greki dzieła konstantynopolińskiego patriarchy Nikifora *Χρονογραφικὸν σύντομον*¹¹. Warto natomiast odnotować, że swoje dzieła spisywał w burzliwym okresie, jaki przeżywał monastyr, w którym żył i pracował, w czasach działalności metropolity Nifonta – zagorzałego zwolennika „greckich porządków”¹². Włodyka przeprowadził m.in. reformy kościelne, które położyły kres autonomii wspólnoty zakonnej założonej przez Antoniego z Rzymu. Nifont podporządkował władzy metropolitarnej mnichów i uporządkował kwestię organizacji monastynu¹³. To właśnie metropolita był głównym adresem pytań, choć nie jedynym, jakie sformułował Kyrk.

Wspomniany utwór zachował się do czasów nam współczesnych w 41 rękopisach (w 35 kormczych księgach oraz 5 spisach prawa kanonicznego), w 3 redakcjach: tzw. krótkiej (głównej), (uznawanej za najstarszą, zachowanej w 6 rękopisach), synodalnej (zachowanej w 27 rękopisach) oraz odrębnej redakcji (zachowanej w XVI w. rękopisach)¹⁴. Utwór został prawdopodobnie spisany w drugiej połowie XII w. Został skomponowany na zasadzie pytań dotyczących różnych aspektów cerkiewnej praktyki, skierowanych do hierarchów cerkiewnych: metropolity Nifonta (1131–1156), arcybiskupa nowogrodzkiego Ilii (1165/1167–1186) oraz Sawy. Badacze poddając analizie wspomniany tekst, dostrzegli, że poza kanonami przejętymi z utworów patriarchy aleksandryjskiego Tymoteusza I (380–384) oraz tekstów przypisywanych patriarche konstantynopolińskiemu Janowi IV Postnikowi (582–595)¹⁵, zawiera on artykuły

¹⁰ Д.С. Лихачев, *Текстология: на материале русской литературы X–XVII вв.*, Москва–Ленинград 1962, s. 372–373.

¹¹ Vide: Т.В. Гимон, Кирик, w: *Православная энциклопедия*, <https://www.pravenc.ru/text/1840245.html> [dostęp: 16.06.2023].

¹² Е.Е. Голубинский, *История русской церкви*, t. 1, Москва 1902, s. 673–674; А.С. Хорошев, *Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики*, Москва 1980, s. 27–33; В.Л. Янин, *Новгородские посадники*, Москва 1962, s. 94–95; Р.Г. Пихоя, *Записки археографа*, Москва 2016, s. 66–85; В.В. Мильков, Р.А. Симонов, *op. cit.*, s. 30–31.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ И.И. Срезневский, *Обозрение древних русских списков Кормчей книги*, Санкт Петербург 1897, s. 34–38; Я.Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978, s. 272; С.И. Смирнов, *Материалы для истории древне-русской покаянной дисциплины. (Тексты и заметки)*, Москва 1912, s. 1–27; 257, 270; В.О. Парфененков, *Трактат XII века «Вопрошание Кирика»: списки, редакции, источники*, w: Кирик, cz. 2, s. 223–243 – tam też zestawienie pełnej literatury przedmiotu.

¹⁵ А.С. Павлов, *Первоначальный славянорусский номоканон*, Казань 1869, s. 15–21; С.И. Смирнов, *op. cit.*, s. 1–27; Н.С. Суворов, *Вероятный состав древнейшего исповеднаго и покаяннаго устава в восточной церкви*, „Византийский Временник” 1901, 8, s. 357–434;

значние odbiegające od wykładni klasycznego greckiego prawa kanonicznego¹⁶. Do wspomnianej grupy zapisów należą artykuły nr 69 oraz 70. Brzmia one następująco:

А что если, владыко, одни открыто заводят наложниц и детей рожают, будто со своею женою, а другие скрытно сожительствуют со многими рабынями. Что лучше?» — «Не хорошо, — ответил, — ни то и ни другое».

Сказал: «Владыко, а если пустить на свободу [наложницу с детьми]?» — «Здесь, — отвечал, — обычай такой. Только лучше [кроме того еще] другого человека выкупить, чтобы и одна и другая были ему в наказание¹⁷.

Sankcje za współżycie z niewolnicą, jakie zostały wyartykułowane w *Pytaniach Kiryka*, odróżniały się zasadniczo od kar przewidzianych za ów występki w systemie prawnym Cesarstwa Bizantyjskiego. Artykuł 21. z 17. rozdziału *Eclogi* – najważniejszej kodyfikacji prawa, która wywarła przemożny wpływ na system prawa kanonicznego funkcjonującego na obszarze *Slavia Orthodoxa* – w podobnym przypadku przewidywał grzywnę równą wartości niewolnicy, jaką sprawca występkę uiszczał miejscowemu archontowi. Ponadto właściciel niewolnicy był zobligowany do jej sprzedaży poza granicę prowincji¹⁸. Wspomniane sankcje były znane również na Rusi. *Prawo sądowe dla Ludzi* – jeden z tekstów

1902, 9, s. 378–417; Я.Н. Шапов, *op. cit.*, s. 79–180; Р.Г. Пихоя, *Опыт изучения ранних новгородских памятников церковного права (Правило «Аще двоеженец» и «Вопрошание Кириково»)*, w: *Вспомогательные исторические дисциплины*, t. 1, Свердловск 1973, s. 9–16; Н.В. Поньрко, *Эпистолярное наследие Древней Руси. XI–XIII вв. Исследования, тексты, переводы*, Санкт Петербург 1992, s. 11–18; F.J. Thomson, *The Problem of the Reception of the Works of John IV Ieiunator of Constantinople Among the Slavs: Nikon of the Black Mount And Cirycus of Novgorod*, „*Старобългаристика*” 1987, 1, s. 23–25; В.О. Парфененков, *op. cit.*, s. 258–263.

¹⁶ М.Ф. Мурьянов, *op. cit.*, s. 422; А.Г. Кузьмин, *Падение Перуна*, Москва 1988, s. 171; С. Смирнов, *Древнерусский*, s. 127–130 i nn.; Б.А. Рыбаков, *Язычество древних*, s. 444, 448–451; Р.Г. Пихоя, *Возникновение*, s. 73–86; Я.Н. Шапов, *op. cit.*, s. 180; Н.М. Гальковский, *op. cit.*, s. 22–25, 42–43, 86–89; В.В. Мильков, *Антицерковные*, s. 297–234; Г. Подскальски, *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 г.)*, tłum. А.В. Назаренко, w: *Subsidia Byzantinorossica*, t. 1, red. К.К. Аментьев, Санкт Петербург 1996, s. 308–309.

¹⁷ Кирик Новгородец, *Вопрошание*, w: *Кирик*, cz. 2, s. 289.

¹⁸ *Еклога, византийский законодательный свод века*, wyd. Е.Е. Липшиц, Москва 1965, s. 69.

zawierających zapisy prawa kanonicznego¹⁹ – w przypadku cudzołóstwa, jakiego dopuścił się żonaty mężczyzna z należącą doń niewolnicą, nakazywał:

Имѣяи жену свою и примѣшаяся рабѣ, являющесе бещиньници, сию достоить от князя земли той да въ ину землю продадять ю, а цѣну ея дати нищимъ. То же блудящаго по божию закону достоить отдалятися имъ божиимъ рабомъ въ постъ 7 лѣтъ, да стоить внеуду божия храма 2 лѣта въ время литургия, а 2 лѣта влзати в церковь до святаго еуангелия, а прочее внѣ стояти и послушати литургия, друзѣи же 2 лѣта до Вѣрюю въ единого бога, а 7-е лѣто всю да стояти, не взимати же, нѣ кончавше 7 лѣтъ, въ осмое же лѣто всю приимати, достоить же не ясти хлебъ их, толико и водѣ, седмь лѣтъ²⁰.

Zapis ów dostosowano, jak widzieliśmy, do lokalnych warunków, gdzie to na władcę spadał obowiązek sprzedania niewolnicy poza granice księstwa i przeznaczenia zysku dla ubogich. W odróżnieniu jednak od tekstu *Eclogi*, która była wykładnią prawa świeckiego, w *Prawie sądowym dla Ludzi* sankcje rozszerzono poza wymiar materialny (utrata niewolnicy), wprowadzając również pokutę. Mężczyzna, który obcował z niewolnicą, na okres siedmiu lat miał ograniczony dostęp do liturgii sprawowanej w cerkwi. Zestawienie *Pytań Kiryka* oraz *Prawa sądowego dla Ludzi* implikuje pytanie o przyczyny, dla których za ten sam występек obyczajowy w obu tekstach przewidywano tak odmienny wymiar kary?

W literaturze przedmiotu „miękki” stosunek *Pytań Kiryka* wobec przewin o charakterze seksualnym, zresztą nie tylko zawartych w art. 69 i 70, uznawano za wpływ miejscowych obyczajów, pewnej swobody seksualnej funkcjonującej w społecznościach słowiańskich²¹. Zresztą taki punkt widzenia, jak by się wydawało na pierwsze wejrzenie, potwierdza wypowiedź Kiryka, który wspominał o zwyczaju utrzymywania nałożnic przez pozostających w związku matrymonialnym mieszkańców Nowogrodu²². Z wypowiedzi przypisywanej Nifontowi dowiadujemy się także, że w przypadku zaistnienia nieformalnego związku między

¹⁹ Д.И. Поливянный, *Закон судный людем*, w: *Православная энциклопедия*, <https://www.pravenc.ru/text/182515.html> [dostęp: 16.06.2023], tam też zestawienie literatury przedmiotu.

²⁰ *Закон судный людем краткой редакци*, wyd. М.Н. Тихомиров, Л.В. Милов, Москва 1961, s. 60.

²¹ Р.Г. Пихоя, *Возникновение*, s. 73–86; Я.Н. Шапов, *op. cit.*, s. 180; В.В. Мильков, *Антицерковные*, s. 297–234; *idem*, *Язычество славяно-русского общества*, w: *Русская философия. Словарь*, Москва 1995, s. 649–651; Г. Подскальски, *op. cit.*, s. 308–309.

²² Кирик Новгородец, *op. cit.*, s. 289.

człowiekiem wolnym a niewolnicą ta ostatnia ma prawo do odzyskania wolności w przypadku pojawienia się potomstwa, ponieważ „taki obyczaj panuje na Rusi”²³. Bizantyjska praktyka legislacyjna we wspomnianych zapisach odbiła się w sposób marginalny. Formułując artykuł 70., Nifont zalecał, aby sprawca cudzołóstwa „wykupił innego niewolnego człowieka, aby odkupił swoją winę”²⁴. Czy rzeczywiście jednak obyczaj uzyskania wolności osobistej przez niewolnicę, która urodziła dziecko z nieformalnego związku ze swoim właścicielem, był elementem miejscowej „przedchrześcijańskiej” obyczajowości? Aby znaleźć odpowiedź na wspomniane pytanie, warto zwrócić uwagę na specyficzne miejsce, jakie *Pytania Kiryka* zajmowały wśród tekstów kanonicznych funkcjonujących we władztwie Rurykowiczów.

Zagadnienie rozwoju prawa kanonicznego na Rusi ma już bogatą literaturę przedmiotu, dlatego też ograniczę się tylko do przedstawienia podstawowych etapów wspomnianego procesu. Badacze zajmujący się problematyką recepcji bizantyjskich norm prawnych zwracali uwagę na trudności w zaadaptowaniu jego zapisów do lokalnych ruskich warunków. Jeden ze znawców tematyki, А. Шапов, uważał, że właśnie z tych przyczyn najstarsza wyróżniona przezeń redakcja prawa kanonicznego, tzw. *dawno-ruska redakcja*, której początki sięgają drugiej połowy XI w., była swoistą kompilacją prawa kościelnego i świeckiego (*Nomokanonu 14 tytułów, Eklogi, Prochironu, Zbioru w 93 rozdziałach*) i to potraktowanych bardzo wybiórczo²⁵. Tego rodzaju zwody prawa użytkowano zresztą przede wszystkim na dworach biskupich i metropolitalnych. Obok „oficjalnych” redakcji prawa kanonicznego funkcjonowały również na Rusi utwory zawierające zbiór uproszczonych ustępów prawa kanonicznego oraz zapisów o charakterze niekanonicznym. Tego rodzaju teksty były szczególnie popularne wśród warstw niższego duchowieństwa, ponieważ w sposób zwięzły i prosty rozwiązywały dylematy związane z codzienną posługą duszpasterską²⁶. Do tej właśnie grupy zaliczano *Pytania Kiryka* – w których wykładnia prawa została „zmiękczone” przez wpływy lokalnych zwyczajów.

Wnikliwsza analiza artykułów nr 69 i 70 *Pytań Kiryka* prowadzić może jednak do innych wniosków. Wspomniane zapisy stanowią bowiem nieco

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Я.Н. Шапов, *op. cit.*, s. 251–252 i nn.

²⁶ Vide: R.G. Mulcahy, *Canon Law in Medieval Russia: The Kormchaia kniga as a Source of Law*, London 2001, s. 55–66, 74; Е.В. Белякова, Л.В. Мошкова, Т.А. Опарина, *Кормчая книга: от рукописной традиции к печатному изданию*, Санкт Петербург 2017, s. 37–47, 49, 59–61, 82–84. Zestawienie i omówienie obszernej literatury przedmiotu, *ibidem*, s. 10–37.

zmienioną wersję sankcji, jakie za współżycie z niewolnicą przewidywał jeden z najstarszych penitencjałów ruskich – *Przykazania świętych Ojców*. We wspomnianym utworze brzmi ona następująco: „Аще кто съ рабоуж блждь сътворит толи родит дѣтищъ. да свободит рабж тж. и постить с(а) лѣто єдино”²⁷.

Przykazania świętych Ojców od dawna przyciągały uwagę badaczy. Utwór zachował się do czasów nam współczesnych w dwu redakcjach: *Synajskim eschatologu XI w.* oraz *Ustiużskiej Kormczej* datowanej na XIII–XIV w.²⁸ Jeden z pierwszych wydawców *Przykazań świętych Ojców*, N.S. Suworov, zwrócił uwagę na jego podobieństwo do łacińskich penitencjałów z X w.²⁹ Domysł ów spotkał się ze zdecydowaną krytyką A.S. Pavlova, wedle którego tekst był tłumaczeniem greckiego pierwowzoru, którego jednak wspomniany badacz nie potrafił wskazać³⁰. Jakkolwiek teza o greckiej proveniencji wspomnianego tekstu zyskała aprobatę wśród części ówczesnych rosyjskich luminarzy nauki³¹, to hipoteza N. Suworova zaczęła zyskiwać na popularności w środowisku czeskich slawistów. Wnikliwe badania lingwistyczne nad tekstem przeprowadził w początku XX w. Václav Vondrák, który wysunął nowe argumenty potwierdzające tezę, że pierwowzorem ruskiego tekstu był merseburski penitencjał z X w.³² W kolejnych latach pytanie o pochodzenie wspomnianego utworu pojawiało się jedynie marginalnie w pracach poświęconych rozwojowi prawa kanonicznego na Rusi. Dopiero na początku XXI w. zagadnieniu wnikliwie przyjrzał się rosyjski filolog K.A. Maksymowicz³³. Wspomniany badacz podejmując gruntowną analizę lingwistyczną zachowanych rękopisów *Przykazania świętych Ojców*, udowodnił ponad wszelką wątpliwość, że jest ono tłumaczeniem merseburskiego penitencjału z IX w.,

²⁷ *Zapovědi světychъ otcъ. Ustanovení svatých otců*, wyd. J. Vašica, w: *Magnae Moraviae Fontes Historici. Leges textus iuridici supplementa*, t. 4, Brno 1971, s. 144.

²⁸ K.A. Максимович, *Заповеди святых отец*, w: *Православная энциклопедия*, <https://www.pravenc.ru/text/182599.html> [dostęp: 16.06.2023].

²⁹ Н.С. Суворов, *Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права*, Ярославль 1888, s. 2–4, 62–88.

³⁰ А.С. Павлов, *Первоначальный*, s. 23, przyp. 42; idem, *Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках югославянского и русского церковного права*, Москва 1892, s. 17 i nn.

³¹ Vide: А. Соболевский, *Церковнославянские тексты моравского происхождения*, „Русский Филологический Вестник” 1900, 43, 1–2, s. 171.

³² V. Vondrák, *Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim*, Kraków 1904, s. 57–67.

³³ K.A. Максимович, *Заповеди святых отец, латинский пенитенциал VIII века в церковнославянском переводе: исследование и текст*, Москва 2008, s. 5–11, tam też pełne zestawienie historii badań nad ww. tekstem.

składającego się ze 139 rozdziałów (3 redakcje wersji łacińskiej wydał zespół pod kierownictwem R. Kottje³⁴). Obserwacje lingwistyczne pozwoliły rosyjskiemu filologowi wykazać, iż starsza wersja penitencjału zachowała się w redakcji znanej z *Ustiużskiej Kormczej* i niemal dosłownie powtarza 80 pierwszych artykułów swojego łacińskiego pierwowzoru³⁵.

Wchodzące w skład *Pytań Kiryka* artykuły 69 i 70 zostały więc zredagowane nie tylko pod wpływem dawnych przedchrześcijańskich obyczajów, bowiem w rzeczywistości odbijają normy prawne, które dotarły na Ruś za pośrednictwem łacińskiego penitencjału. Metropolita Nifont dostrzegając ich odmienność od bizantyjskich norm kanonicznych, próbował je korygować. Zestawienie artykułów dotyczących współżycia z niewolnicą w trzech wzmiankowanych utworach: *Przykazaniach św. Ojców*, *Pytaniach Kiryka* oraz *Prawie sądowym dla Ludzi* obrazuje ewolucję, jaką przeszły one na Rusi. W XI-wiecznych *Przykazaniach św. Ojców* intymne relacje między niewolnicą a panem sformułowano jeszcze wedle wzorca łacińskiego zawierającego nakaz uwolnienia niewolnicy w przypadku narodzin dziecka z nieformalnego związku. W XII-wiecznych *Pytaniach Kiryka* ów nakaz biskup nowogrodzki Nifont uznawał za miejscowy – ruski – obyczaj. Jakkolwiek możemy zauważyć pewien sceptycyzm hierarchy, to jednak nie zakwestionował on wspomnianego „obyczaju”. Proponował jednak dodatkową sankcję materialną, czyli wykup innej osoby niewolnej na koszt tego, kto dopuścił się cudzołóstwa³⁶. *Prawo sądowe Ludzi*, które powstało przed 1237 r.³⁷, prezentowało we wspomnianej kwestii jeszcze bliższe podobieństwo do wykładni prawa bizantyjskiego, dostosowanego, jak wyżej wspomnieliśmy, do miejscowych warunków, gdzie rolę archonta przejmował na siebie książę³⁸.

W *Pytaniach Kiryka* znajdujemy jeszcze jeden intrygujący kanon dotyczący obyczajów seksualnych mieszkańców Rusi. W artykule 74. Kiryk przytoczył zapis, wedle którego za współżycie w piątek, sobotę lub niedzielę małżonkowie byli zobowiązani do dwuletniej pokuty³⁹. Niecodziennie brzmiał komentarz do wspomnianego artykułu: dziecko poczęte we wspomniane dni tygodnia wyrośnie bowiem na: złodzieja,

³⁴ *Paenitentia minora Franciae et Italiae saeculi VIII–IX.*, Corpus Christianorum, Series Latina, t. 1, red. L. Körntgen, U. Spengler-Reffgen, R. Kottje, Brepolis 1994.

³⁵ К.А. Максимович, *Заповеди святых отец, латинский*, s. 16–34 i nn.

³⁶ Кирик Новгородец, *op. cit.*, s. 289.

³⁷ Kwestia czasu zredagowania *Prawa sądowego ludzi* jest przedmiotem dyskursu naukowego, dlatego też jeden z pierwszych wydawców wspomnianego tekstu, Tichomirov, datował czas jego powstania na „przed 1237 r.”. Vide: *Закон судный людем краткой*, s. 8–23. Vide: Д.И. Полювинный, *op. cit.*

³⁸ *Закон судный людем краткой редакции*, s. 60.

³⁹ Кирик Новгородец, *op. cit.*, s. 291.

rozbójnika, cudzołożnika albo tchórza⁴⁰. Biskup Nifont sceptycznie odniósł się do wspomnianej zasady, polecając spalić księgi, w których przytoczona wykładnia została zapisana. Wspomniany fragment *Pytań Kiryka* przyciągał już uwagę badaczy. Upatrywano w nim przeżytków pogańskich zwyczajów, które odcisnęły swoje piętno na inne apokryficzne teksty funkcjonujące na Rusi w XII stuleciu⁴¹. Poza *Pytaniami Kiryka* komentarz objaśniający zakaz współżycia w piątek, sobotę oraz niedzielę pojawił się jeszcze w dwu tekstach, których okoliczności i czas powstania budziły ożywioną dyskusję badaczy: *Przykazaniach dla spowiadających się synów i córek*⁴² oraz *Zapytaniach apostołskich o mękach i grzechach*⁴³.

Pierwszy z utworów, początkowo znany tylko z XVI-wiecznych rękopisów⁴⁴, wiązano z działalnością metropolity kijowskiego Jerzego (ok. 1065–1075)⁴⁵. Podstawą, na której bazował apokryficzny tekst *Przykazań*, miał być napisany przez metropolitę zestaw odpowiedzi na pytania niejakiego ihumena Hermana ([От] неведомых словесъ, изложено Георгием, митрополитом Киевским, Герману игумену въпрашающу, оному поведаящу). To właśnie *Przykazania* miały być źródłem komentarza zamieszczonego przez Kiryka. Taki pogląd nie zyskał jednak powszechnej akceptacji, ponieważ, jak zauważył jeden z pierwszych badaczy prawa kanonicznego na Rusi, trudno wyobrazić sobie, aby metropolita kijowski – Grek z pochodzenia – stojący na straży dogmatów wiary, odwoływał się do niekanonicznych komentarzy⁴⁶. Wspomniane wątpliwości próbowano rozwiązać, stawiając hipotezę o kilkietapowym procesie redakcji *Przykazań*. Według R. Pichoi metropolita Jerzy miał być autorem jedynie pierwszej części tekstu (art. 1–12), dotyczącej zaleceń dla kleru, natomiast kolejne (art. 12–129) miały być penitencjałami wykorzystywanymi przez niższe duchowieństwo w poł. XI w. Zostały one przeredagowane i włączone do tekstu *Przykazań* przez metropolitę. Wspomniany badacz również wyraził przypuszczenie, że penitencjały odbijały wczesny okres funkcjonowania chrześcijaństwa na Rusi i uznawał je za rezultat pogańskich przeżytków⁴⁷.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ А.И. Макаров, В.В. Мильков, *op. cit.*, s. 24–28 i nn.

⁴² *Заповѣд ко исповедающимся сыномъ и дочеремъ*, wyd. С. Смирновъ, w: *idem, Древнерусский*, s. 125, art. 108.

⁴³ *Вопрошание апостольские о муках и о гресех*, wyd. Н.С. Тихонравов, w: *idem, Памятники отреченной русской литературы*, t. 2, Москва 1863, s. 312.

⁴⁴ С. Смирновъ, *Древнерусский*, s. 383–386 i nn.

⁴⁵ Е.Е. Голубинский, *op. cit.*, t. 1, s. 531.

⁴⁶ А.С. Павлов, *О сочинениях, приписываемы митрополит Георгию, „Православное обозрение“ 1881, 1, 1, s. 344–351; С. Смирновъ, Древнерусский, s. 386–389 i nn.*

⁴⁷ Р.Г. Пихоя, *Возникновение*, s. 73–84.

Zagadnienie wpływu twórczości metropolity Jerzego na *Przykazania* wyjaśnił ostatecznie odkryty w 2001 r. przez Moszkową XV w. rękopis [От] неведомых словесъ, изложено Георгием, митрополитом Киевским, Герману игумену въпрашающу, оному поведаящу⁴⁸. Tekst ów okazał się być najstarszą znaną obecnie wersją *Pytań ihumena Hermana do metropolity Jerzego*. Zestawiając go z *Przykazaniami świętych ojców dla spowiadających się synów i córek*, wydawca nowo odkrytego rękopisu, A. Turilow, zwrócił uwagę, że w *Przykazaniach* skopiowano z *Неведомых словесъ* artykuły od 14. po 102.⁴⁹ Dla naszych rozważań ważną konstatacją jest fakt, że art. 108. *Przykazań*, w którym pojawia się komentarz dotyczący „złych dni” dla poczęcia dziecka, nie znajdował się pierwotnie w utworze przypisywanym metropolicie Jerzemu⁵⁰. Równie niejasno przedstawiają się okoliczności powstania drugiego z utworów: *Zapytań apostołskich o mękach i grzechach*, gdzie w art. nr 44 znajdujemy interesujący nas zapis w nieco przeredagowanej formie: „Аще кто съ женою смѣситъ въ пятокъ, или въ суботу, или въ недѣлю, ти аще зачнетъ роженое любо ратникъ, любо блудникъ, любо разбойникъ, любо трепептивъ, да приимуть родителя его поста 2 лѣта”⁵¹.

Wnikliwą uwagę wspomnianemu utworowi poświęcił S. Smirnov. Wspomniany badacz uważał, że protografem *Zapytań Apostołskich* były *Prawa św. Apostołów* zachowane w rękopisie datowanym na XIV–XV w.⁵² Zestawiając wspomniane teksty również z *Pytaniami Kiryka*, badacz wysunął przypuszczenie, że ich wspólnym źródłem był XI-wieczny utwór, który określił mianem *Niektóre Przykazania*. Taki punkt widzenia rosyjskiego uczonego potwierdzałby fakt, że artykuły nr 74, 75 oraz 76 *Pytań Kiryka* zostały zapisane w jednym artykule, nr 44, w *Zapytaniach Apostołskich*. Stanowią one logiczną, powiązaną ze sobą całość⁵³.

Smirnov podjął trud ustalenia tekstów, w oparciu o które zredagowano wspomniane artykuły. Poza kanonami ze słowiańskich przekładów Jana Scholastyka zwrócił uwagę na grecki *Nomokanon Anonima* wydany przez Suvorova⁵⁴. Jeden z jego zapisów pod względem semantycznym odpowiada znaczeniowo art. 74 *Pytań Kiryka*. Wspomina on o zakazie

⁴⁸ А.А. Турилов, *Ответы Георгия, митрополита Киевского на вопросы игумена Германа – древнейшее русское «вопрошание»*, w: *Славяне и их соседи*, Москва 2004, s. 211–212. Tam też zestawienie dotychczasowej dyskusji dotyczącej filiacji tekstów.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 220–221.

⁵⁰ *Неведомы(х) словесъ. изложено Георгиемъ митрополито(м) Киевскимъ Герману игумену въпрашающу оному поведаящу*, wyd. А.А. Турилов, w: *Славяне*, s. 233–255.

⁵¹ *Вопрошание*, s. 312.

⁵² С. Смирновъ, *Древнерусский*, s. 283–284 i nn.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 286–292.

współzycia w piątek, sobotę i niedzielę, ponieważ „z nikczemnego ziarna narodzi się zabójca”⁵⁵. Powyższe obserwacje tekstologiczne podają więc w wątpliwość tezę o przedchrześcijańskim pochodzeniu wspomnianych reguł dotyczących regulacji życia seksualnego mieszkańców ziem ruskich.

Wprawdzie wśród wielu pierwotnych społeczności rozpowszechnione były wierzenia w „złe oraz dobre dni”, które wpływały na rytmy podejmowanych przez człowieka działań, ale jak możemy przypuszczać, w przypadku Słowian nie były one związane z cyklem tygodniowym. Pytanie o „słowiański tydzień” wielokrotnie już podnoszono w literaturze przedmiotu. B. Uspenskiij podejmując rozważania nad powyższym zagadnieniem, wysunął hipotezę, wedle której różnice między kościelnym początkiem tygodnia – przypadającym na niedzielę – a ludową tradycją, wedle której pierwszym dniem tygodnia był poniedziałek, wynikała z dawnych przedchrześcijańskich wierzeń. Argumentem, który potwierdzałby taki domysł, wedle wspomnianego uczonego, było zjawisko funkcjonowania w kalendarzach ludowych tzw. szczęśliwych i nieszczęśliwych dni⁵⁶.

Wspomniana hipoteza spotkała się z uzasadnioną krytyką. Jak dowodnie wykazano w literaturze przedmiotu, tygodniowy podział w kalendarzu Słowian rozpowszechnił się wraz z chrystianizacją⁵⁷. Poza tym sprzeczność między kalendarzem ludowym a kościelnym jest pozorna. Słowiańskie liczebniki (wtorek, czwartek, piątek) należy traktować nie jak nazwy porządkowe dni tygodnia, a jak numery dni występujących po niedzieli, na co wskazuje forma „poniedziałek”, która określa główny punkt odniesienia całego tygodnia (niedzielę). W tak liczonym tygodniu „środa” stanowi punkt centralny (niedziela, poniedziałek, wtorek – środa – czwartek, piątek, sobota)⁵⁸. Choć w tradycji ludowej zdarzały się przypadki liczenia początku tygodnia od poniedziałku, często było to rezultatem długotrwałej adaptacji chrześcijańskiego tygodnia do tradycyjnych sposobów określania czasu w miejscowej kulturze⁵⁹. Przeciwnie tezie o funkcjonowaniu słowiańskiego tygodnia przeczy również

⁵⁵ *Номоканонъ анонима, извлеч. изъ вѣнск. кодексъ 333*, wyd. Н. Суворов, w: idem, *К вопросу о тайной исповеди и о духовниках в восточной церкви*, Ярославль 1886, s. 188.

⁵⁶ Б.А. Успенский, *К символике времени у славян: «чистые» и «нечистые» дни недели*, w: *Finitis duodecim lustris. Сборник статей к 60-летию проф. Ю. Лотмана*, Таллин 1982, s. 70–75.

⁵⁷ B. Włodarski, *Chronologia polska*, Warszawa 2007, s. 75–78; J. Matuszewski, *Słowiański tydzień: Geneza, struktura i nomenklatura*, Łódź 1978.

⁵⁸ Vide: С.М. Толстая, *К соотношению христианского и народного календаря у славян: счет и оценка дней недели*, w: *Языки культуры и проблемы переводимости*, red. Б.А. Успенский, Москва 1987, s. 157–159 i nn.

⁵⁹ *Ibidem*.

fakt, że wśród schryścianizowanej ludności pochodzenia słowiańskiego funkcjonowały sprzeczne i niejednoznaczne pojęcia „złych dni”. Tak w tradycji Słowian Wschodnich poniedziałek był uważany za nieodpowiedni dzień dla podejmowania jakichkolwiek działań gospodarskich, natomiast w tradycji serbskiej oraz bułgarskiej wspomniany dzień uznawano za szczęśliwy i uważano za najlepszy do rozpoczęcia prac na roli⁶⁰.

Nie mamy natomiast podstaw wątpić w funkcjonowanie na Rusi w dobie przedchrześcijańskiej pojęcia „złych i dobrych” dni w cyklu miesięcznym. Ślady owego „magicznego” pojmowania czasu i powiązania z nim podejmowanych różnorodnych działań znajdujemy w *Kodeksie Assemaniego*⁶¹ oraz szesnastowiecznych *Lunariach*⁶². Te ostatnie zawierały zbiór zasad, które podkreślały zależność losu, zdrowia i pomyślności od faz księżyca. Jeśli spojrzymy na zapisy *Lunariów* z naszego punktu rozważań, to zauważymy, że zasadniczo różnią się od art. 74. *Pytań Kiryka*. W przypadku *Lunariów* los dziecka – to, kim będzie w przyszłości, oraz to, czy jego życie będzie szczęśliwie – zależał od dnia narodzin, nie zaś poczęcia⁶³.

Możemy jedynie domyślać się, że art. 74. *Pytań Kiryka* był efektem przejścia norm zachowania wprowadzonych przez wiarę chrześcijańską. Miejscowe duchowieństwo, mierząc się z silnie zakorzenionym w lokalnych społecznościach myśleniem magicznym o czasie i „złych dniach”, mogło w ten sposób znacznie łatwiej uzasadnić powód wstrzemięźliwości seksualnej aniżeli poprzez odwołanie się do argumentacji biblijnej.

Na koniec naszych rozważań przyjrzyjmy się jeszcze jednemu fragmentowi *Pytań Kiryka*, który był uznawany za jednoznaczny ślad tradycji przedchrześcijańskich na Rusi. Zapis ów brzmi następująco: „Если Роду и Рожанице кроят хлеб, сыры и мёд? — «Категорически запрещай. Где-то, — сказал, — написано: Горе пьющим Рожанице»”⁶⁴.

Kwestia, kim byli wzmiankowani w powyższym passusie Rod i Rodzenice, od dawna przykuwała uwagę badaczy. Już w XIX w. pojawiły się przypuszczenia, że były to dawne słowiańskie bóstwa, które utożsamiano z duchami odpowiadającymi za los człowieka, odgrywającymi podobną rolę jak greckie moiry, bądź też łączono je z kultem urodzaju i prokreacji⁶⁵.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 166–168 i nn.

⁶¹ М. Сперанский, „Злые дни” в приписках Ассеманова евангелия, „Македонски Преглед” 1932, 8, 1, s. 42–53.

⁶² В.Н. Перетц, *Материалы к истории апокрифа и легенды*, „Известия отделения русского языка и словесности Импер. Академии наук” 1901, 6, 3, s. 61–65 i nn. Vide: А.И. Макаров, В.В. Мильков, *op. cit.*, s. 23–29.

⁶³ В.Н. Перетц, *op. cit.*, s. 65.

⁶⁴ Кирик Новгородец, *op. cit.*, s. 302.

⁶⁵ И.И. Срезневский, *Святынища и обряды языческого богослужения древних славян, по свидетельствам современным и преданиям*, Харьков 1846, s. 7; А.Н. Афанасьев,

Odwołując się do obserwacji lingwistycznych, Roda postrzegano również jako ducha przodków, swoistego opiekuna rodu⁶⁶. Wspomniane domysły legły u podstaw tezy B. Rybakova, który uznał Roda za najważniejszego boga u Słowian Wschodnich, twórcy życia na ziemi. Wspomniane Rodzenice miały z kolei być tożsame z Ładą i Lalą, opiekunkami życia rodzinnego, miłości i urodzaju⁶⁷. Autorytet wybitnego radzieckiego mediewisty powodował, że koncepcja „słowiańskiego panteonu” zyskała powszechne uznanie.

Jakkolwiek pojawiały się głosy krytyczne, wskazujące, że cała ta koncepcja jest oparta jedynie na śmiałych domysłach⁶⁸, to dopiero w początkach XXI w. podjęto polemikę z tezami B. Rybakova. Jednym z badaczy, którzy postanowili jeszcze raz przyjrzeć się kwestii Roda i Rodzenic, był L.S. Klein. Wspomniany uczony odrzucił poglądy, jakoby Rod był słowiańskim bóstwem, wykazując, że poza Rusią był on kompletnie nieznany zarówno u Słowian Zachodnich, jak i Południowych. Badacz zwrócił również uwagę, że wzmianki o Rodzie i Rodzenicach pojawiały się jedynie w literaturze cerkiewnej. Wiadomości o rzekomych bóstwach nie przechowywały się zarówno kroniki/latopisy (np. nie jest on wzmiankowany w tzw. panteonie Włodzimierza Światosławowicza) ani w ludowych pieśniach czy przysłowiach. Badacz wysunął przypuszczenie, że Rod i Rodzenice nie byli znani przedchrześcijańskim Słowianom. Na Rusi pojawili się wraz z recepcją kultury greckiej, a zwłaszcza greckiej astrologii, która wierzyła w związek osobistego losu człowieka z astrologicznym układem gwiazd. W Bizancjum takie rozważania nazywano γενεάλογος, czyli „słowem o urodzeniu”. Termin ten na Rusi przekładano dosłownie jako родословие. Greckie astrologiczne wierzenia padły na Rusi na podatny grunt i w ten sposób powstał kult „Roda”, czyli wiary w los, przeznaczenie, co warto podkreślić – wcześniej nieznaną u Słowian⁶⁹.

Niezależnie od obserwacji L.S. Kleina inny rosyjski badacz, N. Zubov, przeprowadził egzegezę jednego z tekstów literatury cerkiewnej, który stał się podstawą koncepcji B. Rybakova o Rodzie jako najwyższym

О значении рода и рожаниц, „Архив историко-юридических сведений, относящихся до России” 1855, 2, 1, s. 132–134; idem, Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов, t. 3, Москва 1869, s. 319–320 i nn.

⁶⁶ В.О. Ключевский, *Курс русской истории*, t. 1, Москва 1904, s. 135–138.

⁶⁷ Б.А. Рыбаков, *Язычество древних славян*, s. 460–464; idem, *Язычество Древней Руси*, Москва 1987, s. 236–251, 271 i nn.

⁶⁸ И. Панчовски, *Пантеонът на древните Славяни и митологията им*, София 1993, s. 39.

⁶⁹ Л.С. Клейн, *Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества*, Санкт Петербург 2004, s. 185–195.

bóstwie Słowian Wschodnich – *Słowa św. Grzegorza*⁷⁰. Wspomniany utwór był XIII-wieczną kompilacją, u której podstaw legły *Pouczenia* Grzegorza Teologa. W dawnoruskiej wersji *Słów św. Grzegorza* zostały wyłożone krótkie dzieje wierzeń pogańskich na Rusi. Dawni Słowianie mieli wedle nich najpierw czcić upiory i zjawy, później Roda i Rodzenice, a wreszcie Peruna. N. Zubov zwrócił uwagę, że we wspomnianym tekście słowa „Rod” i „Rodzenice” nie oznaczają wcale imion konkretnych bóstw, a są pospolitymi określeniami: „ta, która rodzi”, „ten, który się narodził” (nowo narodzony), co zupełnie zmienia sens całego passusu. Wedle uczonego w tekście jest więc mowa o narodzinach Peruna⁷¹.

Równie sceptyczny stosunek do wywodzenia Roda i Rodzenic z czasów pogańskich wyraził V. Petruchin. Wspomniany badacz zauważył, że dawnoruscy autorzy właściwie nie interesowali się wiarą pogańską mieszkańców Rusi, a swoje pouczenia komponowali na wzór bizantyjskich pism polemicznych. Tak też było w przypadku zapisu o „biesiadzie dla Roda i Rodzenic”⁷². Wedle wspomnianego uczonego wzorcem były w tym przypadku słowa proroka Izajasza z *Rozprawy Boga z bałwochwalcami*⁷³. Badacz zwrócił uwagę na zaskakujący fakt, że w biesiadach ku czci Roda i Rodzenic udział brali duchowni. Wnikliwa analiza tekstów oraz zabytków ikonograficznych skłoniła V. Pietruchina do postawienia tezy, iż obrzęd był w rzeczywistości odwzorowaniem rytuału eucharystii, który mieszkańcy Rusi skojarzyli z narodzinami dziecka⁷⁴. Wzorzec ów zaczerpnięto z cyklu ikon bożonarodzeniowych, na których jedna ze scen przedstawiała wręczenie chleba Bogurodzicy przez ludzi przybyłych dla złożenia hołdu Jezusowi. Znalazło to zresztą swoje odbicie nie tylko w tradycji ruskiej. W Bułgarii „rytualny chleb” dzielono na trzy części, z których pierwszy ofiarowywano Bogurodzicy, drugi podawano rodzącej, natomiast trzeci był wykładany podczas biesiady, jaką organizowano na trzeci dzień po położu⁷⁵.

Przekonanie V. Pietruchina, wedle którego zwyczaj organizowania uczty dla Roda i Rodzenic należy rozpatrywać jako efekt „zaadaptowania”

⁷⁰ Н.И. Зубов, *Загадка периодизации славянского язычества в древнерусских списках «Слова св. Григория ... о том, како первое погани суще языци, кланялися идолом...», „Живая старина” 1998, 1 (17), s. 6–10.*

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² В.Я. Петрухин, «Боги и бесы» русского Средневековья: род, рожаницы и проблем древнерусского двоеверия, w: *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*, red. С.М. Толстая, Москва 2000, s. 314–343.

⁷³ *Księga Proroka Izajasza, Biblia Tysiąclecia*, ks. 65.11; В.Я. Петрухин, «Боги и бесы», s. 313–343.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*.

przez miejscową kulturę rytuału eucharystii, zdają się potwierdzać również *Pytania Kiryka*. Biskup Nikon zdecydowanie zakazał „kruszenia sera i chlebów” Rodowi i Rodzenicom, ale co znamienne – za uczestnictwo w biesiadach nie groziły żadne sankcje⁷⁶. Kiryk i jego rozmówca nie wiązali więc owych działań z bałwochwalstwem, ponieważ w takim przypadku nie obyłoby się bez dotkliwych kar.

Podsumowując nasze obserwacje, możemy stwierdzić, że wspomniane wyżej zapisy *Pytań Kiryka*, które traktowano jako przykład funkcjonowania w XII-wiecznej Rusi przeżytków dawnych, przedchrześcijańskich praktyk obyczajowych lub rytualnych, w rzeczywistości przedstawiają efekt oddziaływania różnych „wzorców kulturowych”, które przenikały na ziemię ruską wraz z przyjęciem wiary chrześcijańskiej. Warto podkreślić, że normy zachowań, jakie odbiły się w *Pytaniach Kiryka*, były nie tylko wypadkową ścierania bizantyjskiej i łacińskiej tradycji prawnej, ale również lokalnego „magicznego myślenia” o świecie, czego efektem była reinterpretacja obyczajów w nowej, chrześcijańskiej odsłonie.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Ekloga, vizantijskiy zakonodatel'nyy svod veka*, wyd. E.E. Lipshits, Moskva 1965 [*Еклога, византийский законодательный свод века*, wyd. Е.Е. Липшиц, Москва 1965].
- Księga Proroka Izajasza, *Biblia Tysiąclecia*.
- Navedomy(kh) sloves". izlozhenno Georgiyem" mitropolito(m) Kiyevskym" Germanu igoumenu v"prashayushchi onomu povedayushchu*, wyd. A.A. Turilov, w: *Slavyane i ikh sosedi*, Moskva 2004 [*Неведомы(х) словесъ. изложено Георгиемъ митрополито(м) Киевскимъ Герману игоумену въпрашающу оному поведаяущу*, wyd. А.А. Турилов, w: *Славяне и их соседи*, Москва 2004].
- Notokanon" anonima, ievloch. iz" v'nsk. kodoksa 333*, wyd. N. Suvorov, w: N. Suvorov, *K voprosu o tajnoy ispovedi i o dukhovnikakh v vostochnoy tserkvi*, Yaroslavl' 1886 [*Номоканонъ анонима, извлоч. изъ в'нск. кодокса 333*, wyd. Н. Суворов, w: Н. Суворов, *К вопросу о тайной исповеди и о духовниках в восточной церкви*, Ярославль 1886].
- Novgorodets Kirik, *Voproshaniye*, w: Kirik Novgorodets i drevnerusskaya kul'tura, cz. 2, red. V.V. Mil'kov, Velikiy Novgorod 2012 [*Новгородец Кирик, Вопрошание*, w: *Кирик Новгородец и древнерусская культура*, cz. 2, red. В.В. Мильков, Великий Новгород 2012].
- Paenitentialia minora Franciae et Italiae saeculi VIII–IX*, Corpus Christianorum, Series Latina, t. 1, red. L. Körmten, U. Spengler-Reffgen, R. Kottje, Brepolis 1994.
- Voproshaniye apostol'skiye o mukakh i o gresekh*, wyd. N.S. Tikhonravov, w: N.S. Tikhonravov, *Pamyatniki otrenchennoy russkoy literatury*, t. 2, Moskva 1863 [*Вопрошание апостольские о муках и о гресех*, wyd. Н.С. Тихонравов, w: Н.С. Тихонравов, *Памятники отреченной русской литературы*, t. 2, Москва 1863].

⁷⁶ Кирик Новгородец, *op. cit.*, s. 302.

- Zakon sudnyy lyudem kratkoy redaktsii*, wyd. M.N. Tikhomirov, L.V. Milov, Moskva 1961 [Закон судный людем краткой редакции, wyd. М.Н. Тихомиров, Л.В. Милов, Москва 1961].
- Zapovědi svętyichъ otъcbъ. Ustanovení svätýchъ otců*, wyd. J. Vařica, w: *Magnae Moraviae Fontes Historici. Leges textus iuridici supplementa*, t. 4, Brno 1971.
- Zapovъdъ ko ispovedakshchimsya synomъ i dshcherem*, w: S. Smirnov, *Drevnerusskiy dukhovnik. Issledovaniye po istorii tserkovnogo byta*, Moskva 1913 [Заповѣдъ ко исповедающимся сыномъ и дочеремъ, wyd. С. Смирновъ, Древнерусский духовник. Исследование по истории церковного быта, Москва 1913].

Studies (Opracowania)

- Afanas'yev A.N., *O znachenii roda i rozhanits*, „Arkhip istoriko-yuridicheskikh svedeniy, otnosyashchikhsya do Rossii” 1855, 2, 1 [Афанасьев А.Н., О значении рода и рожаниц, „Архив историко-юридических сведений, относящихся до России” 1855, 2, 1].
- Afanas'yev A.N., *Poeticheskiye vozзreniya slavyan na prirodu: Opyt sravnitel'nogo izucheniya slavyanskikh predaniy i verovaniy v svyazi s mificheskimi skazaniyami drugikh rodstvennykh narodov*, t. 3, Moskva 1869 [Афанасьев А.Н., Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов, t. 3, Москва 1869].
- Belyakova E.V., Moshkova L.B., Oparina T.A., *Kormchaya kniga: ot rukopisnoy traditsii k pechatnomu izdaniyu*, Sankt Peterburg 2017 [Белякова Е.В., Мошкова Л.В., Опарина Т.А., Кормчая книга: от рукописной традиции к печатному изданию, Санкт Петербург 2017].
- Gaydenko P.I., Fomina T.Yu., *O tserkovnom statuse Kirika Novgorodtsa i inyykh sostaviteley «Voproshaniya»*, „Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya” 2012, 51, 16 (270) [Гайденок П.И., Фомина Т.Ю., О церковном статусе Кирика Новгородца и иных составителей «Вопрошания», „Вестник Челябинского государственного университета. История” 2012, 51, 16 (270)].
- Gal'kovskiy N.M., *Bor'ba khristianstva s ostatkami yazychestva v Drevney Rusi*, t. 2, Moskva 1913 [Гальковский Н.М., Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси, t. 2, Москва 1913].
- Gimon T.V., *Kirik*, w: *Pravoslavnaya entsiklopediya* [Гимон Т.В., Кирик, w: Православная энциклопедия], <https://www.pravenc.ru/text/1840245.html> [dostęp: 16.06.2023].
- Golubinskiy E.E., *Istoriya russkoy tserkvi*, t. 1, Moskva 1902 [Голубинский Е.Е., История русской церкви, t. 1, Москва 1902].
- Kawecki W., *Komunikacja wiary w przestrzeni kulturowej. Perspektywa historyczna*, „Studia Nauk Teologicznych” 2019, 14.
- Khoroshev A.S., *Tserkov' v sotsial'no-politicheskoy sisteme Novgorodskoy feodal'noy respubliki*, Moskva 1980 [Хорошев А.С., Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики, Москва 1980].
- Kleyn L.S., *Voskresheniye Peruna: K rekonstruktsii vostochnoslavlyanskogo yazychestva*, Sankt Peterburg 2004 [Клейн Л.С., Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества, Санкт Петербург 2004].
- Klyuchevskiy V.O., *Kurs russkoy istorii*, t. 1, Moskva 1904 [Ключевский В.О., Курс русской истории, t. 1, Москва 1904].
- Kuz'min A.G., *Padeniye Peruna*, Moskva 1988 [Кузьмин А.Г., Падение Перуна, Москва 1988].
- Likhachev D.S., *Literatura vtoroy chetverti XII-pervoy chetverti XIII veka*, w: *Istoriya russkoy literatury*, t. 1, Moskva-Leningrad 1958 [Лихачев Д.С., Литература второй четверти

- XII-первой четверти XIII века, в: *История русской литературы*, т. 1, Москва–Ленинград 1958].
- Likhachev D.S., *Novgorodskie letopisnyye svody XII v.*, „Izvestiya AN SSSR. Otd. literatury i yazyka” 1944, 3, 2–3 [Лихачев Д.С., *Новгородские летописные своды XII в.*, „Известия АН СССР. Отд. литературы и языка” 1944, 3, 2–3].
- Likhachev D.S., *Tekstologiya: na materiale russkoy literatury X–XVII vv.*, Moskva–Leningrad 1962 [Лихачев Д.С., *Текстология: на материале русской литературы X–XVII вв.*, Москва–Ленинград 1962].
- Makarov A.I., Mil’kov V.V., *Nravstvenno-eticheskiye i sotsial’no znachimyye aspekty «Voprosnaniya Kirika»*, в: *Kirik Novgorodets i drevnerusskaya kul’tura*, cz. 2, red. V.V. Mil’kov, Velikiy Novgorod 2012 [Макаров А.И., Мильков В.В., *Нравственно-этические и социально значимые аспекты «Вопрошания Кирика»*, в: *Кирик Новгородец и древнерусская культура*, cz. 2, red. В.В. Мильков, Великий Новгород 2012].
- Maksimovich K.A., *Zapovedi svyatykh otets*, в: *Pravoslavnaya entsiklopediya* [Максимович К.А., *Заповеди святых отец*, в: *Православная энциклопедия*], <https://www.pravenc.ru/text/182599.html> [dostęp: 16.06.2023].
- Maksimovich K.A., *Zapovedi svyatykh otets, latinskiy penitentsial VIII veka v tserkovnoslavyanskoy perevode: issledovaniye i tekst*, Moskva 2008 [Максимович К.А., *Заповеди святых отец, латинский пенитенциал VIII века в церковнославянском переводе: исследование и текст*, Москва 2008].
- Matuszewski J., *Słowiański tydzień: Geneza, struktura i nomenklatura*, Łódź 1978.
- Mil’kov V.V., *Antitserkovnyye i ereticheskiye dvizheniya v drevnerusskoy mysli*, в: *Ideynyye techeniya drevnerusskoy mysli*, red. M.N. Gromov, V.V. Mil’kov, Sankt Peterburg 2001 [Мильков В.В., *Антицерковные и еретические движения в древнерусской мысли*, в: *Идейные течения древнерусской мысли*, red. М.Н. Громов, В.В. Мильков, Санкт Петербург 2001].
- Mil’kov V.V., *Istochniki uchenosti Kirika Novgorodtsa*, в: *Kalendar’no-khronologicheskaya kul’tura i problemy ee izucheniya. K 870-letiyu «Ucheniya» Kirika Novgorodtsa. Materialy nauchnoy konferentsii*, Moskva, 11–12 dekabrya 2006 g., red. R.A. Simonov, Moskva 2006 [Мильков В.В., *Источники учености Кирика Новгородца*, в: *Календарно-хронологическая культура и проблемы ее изучения. К 870-летию «Учения» Кирика Новгородца. Материалы научной конференции*, Москва, 11–12 декабря 2006 г., red. Р.А. Симонов, Москва 2006].
- Mil’kov V.V., *Yazychestvo slavyano-russkogo obshchestva*, в: *Russkaya filosofiya. Slovar’*, Moskva 1995 [Мильков В.В., *Язычество славяно-русского общества*, в: *Русская философия. Словарь*, Москва 1995].
- Mil’kov V.V., Simonov R.A., *Biograficheskiye svedeniya o Kirike Novgorodtse i dannyye ob istochnikakh ego uchenosti*, в: *Kirik Novgorodets i drevnerusskaya kul’tura*, cz. 1, red. V.V. Mil’kov, Velikiy Novgorod 2012 [Мильков В.В., Симонов Р.А., *Биографические сведения о Кирике Новгородце и данные об источниках его учености*, в: *Кирик Новгородец и древнерусская культура*, cz. 1, red. В.В. Мильков, Великий Новгород 2012].
- Mulcahy R.G., *Canon Law in Medieval Russia: The Kormchaia kniga as a Source of Law*, London 2001.
- Mur’yanov M.F., *O novgorodskoy kul’ture XII v.*, „Sacrīs Erudiri” 1969–1970, 19 [Мурьянов М.Ф., *О новгородской культуре XII в.*, „Sacrīs Erudiri” 1969–1970, 19].
- O’Malley J.W., *Four Cultures of the West*, Harvard 2006.
- Panchovski I., *Panteonŭt na drevnite Slaveni i mitologiya im*, Sofie 1993 [Панчовски И., *Пантеонът на древните Славяни и митологията им*, София 1993].
- Pavlov A.S., *Mnimyye sledy katolicheskogo vliyaniya v drevneyshikh pamyatnikakh yugoslavianskogo i russkogo tserkovnogo prava*, Moskva 1892 [Павлов А.С., *Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках югославянского и русского церковного права*, Москва 1892].

- католического влияния в древнейших памятниках югославянского и русского церковного права, Москва 1892].
- Pavlov A.S., *O sochineniyakh, pripisyvayemy mitropolit Georgiyu*, „Pravoslavnoye obozreniye” 1881, 1, 1 [Павлов А.С., О сочинениях, приписываемы митрополит Георгию, „Православное обозрение” 1881, 1, 1].
- Pavlov A.S., *Pervonachal’nyy slavyanorusskiy nomokanon*, Kazan’ 1869 [Павлов А.С., Первоначальный славянорусский номоканон, Казань 1869].
- Parfenenkov V.O., *Traktat XII veka «Voprosaniye Kirika»: spiski, redaktsii, istochniki*, w: *Kirik Novgorodets i drevnerusskaya kul’tura*, cz. 2, red. V.V. Mil’kov, Velikiy Novgorod 2012 [Парфененков В.О., Тракта́т XII века «Вопроша́ние Кирика»: списки, редакции, источники, w: Кирик Новгородец и древнерусская культура, cz. 2, red. В.В. Мильков, Великий Новгород 2012].
- Peretts V.N., *Materialy k istorii apokrifa i legendy*, „Izvestiya otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imp. Akademii nauk” 1901, 6, 3 [Перетц В.Н., Материалы к истории апокрифа и легенды, „Известия отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук” 1901, 6, 3].
- Perfetskiy E.Yu., *Russkiye letopisnyye svody i ikh vzaimootnosheniya*, Bratislava 1922 [Перфецкий Е.Ю., Русские летописные своды и их взаимоотношения, Братислава 1922].
- Petrukhin V.Ya., *«Bogi i besy» russkogo Srednevekov’ya: rod, rozhanitsy i problem drevnerusskogo dvoveryiya*, w: *Slavyanskiy i balkanskiy fol’klor. Narodnaya demonologiya*, red. S.M. Tolstaya, Moskva 2000 [Петрухин В.Я., «Боги и бесы» русского Средневековья: род, рождания и проблем древнерусского двоеверия, w: Славянский и балканский фольклор. Народная демонология, red. С.М. Толстая, Москва 2000].
- Piotrovskaya E.K., *Kirik Novgorodets*, w: *Slovar’ knizhnikov i knizhnosti drevney Rusi*, t. 1, Leningrad 1987 [Пиотровская Е.К., Кирик Новгородец, w: Словарь книжников и книжности древней Руси, t. 1, Ленинград 1987].
- Pikhoya R.G., *Opyt izucheniya rannikh novgorodskikh pamyatnikov tserkovnogo prava (Pravilo «Ashche dvojezhnets» i «Voprosaniye Kirikovo»)*, w: *Vspomogatel’nyye istoricheskiye distsipliny*, t. 1, Sverdlovsk 1973 [Пихоя Р.Г., Опыт изучения ранних новгородских памятников церковного права (Правило «Аще двоежедец» и «Вопрошание Кириково»), w: Вспомогательные исторические дисциплины, t. 1, Свердловск 1973].
- Pikhoya R.G., *Vozniknoveniye pamyatnikov pokayannoy distsipliny Drevney Rusi v XI v.*, „Antichnaya drevnost’ i sredniye veka” 1987, 23 [Пихоя Р.Г., Возникновение памятников покаянной дисциплины Древней Руси в XI в., „Античная древность и средние века” 1987, 23].
- Pikhoya R.G., *Zapiski arkheografa*, Moskva 2016 [Пихоя Р.Г., Записки археографа, Москва 2016].
- Podskal’ski G., *Khristianstvo i bogoslovskaya literatura v Kiyevskoy Rusi (988–1237 g.)*, tsum. A.V. Nazarenko, w: *Subsidia Byzantinorossica*, t. 1, red. K.K. Akent’yev, Sankt Peterburg 1996 [Подскальский Г., Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 г.), tsum. А.В. Назаренко, w: *Subsidia Byzantinorossica*, t. 1, red. К.К. Акентьев, Санкт Петербург 1996].
- Polyvyanny D.I., *Zakon sudnyy lyudem*, w: *Pravoslavnaya entsiklopediya* [Полывянный Д.И., Закон судный людем, w: Православная энциклопедия], <https://www.pravenc.ru/text/182515.html> [dostęp: 16.06.2023].
- Ponyrko N.V., *Epistol’nyye naslediya Drevney Rusi. XI–XIII vv. Issledovaniya, teksty, perevody*, Sankt Peterburg 1992 [Понырко Н.В., Эпистолярное наследие Древней Руси. XI–XIII вв. Исследования, тексты, переводы, Санкт Петербург 1992].
- Rybakov B.A., *Yazychestvo Drevney Rusi*, Moskva 1987 [Рыбаков Б.А., Язычество Древней Руси, Москва 1987].

- Rybakov B.A., *Yazychestvo drevnikh slavyan*, Moskva 1981 [Рыбаков Б.А., *Язычество древних славян*, Москва 1981].
- Shakhmatov A.A., *Razyskaniya o drevneyshikh russkikh letopisnykh svodakh*, Sankt Peterburg 1908 [Шахматов А.А., *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, Санкт Петербург 1908].
- Shchapov Ya.N., *Vizantiyskoye i yuzhnoslavyanskoye pravovoye naslediyе na Rusi v XI–XIII vv.*, Moskva 1978 [Щапов Я.Н., *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978].
- Simonov R.A., *Kirik Novgorodets – uchenyy XII veka*, Moskva 1980 [Симонов Р.А., *Кирик Новгородец – ученый XII века*, Москва 1980].
- Simonov R.A., *Religiozno-filosofskoye znachenіye tvorchestva Kirika Novgorodtsa. Religiozno-kanonicheskaya deyatel'nost' Kirika*, „Drevnyaya Rus': vo vremeni, v lichnostyakh, v ideyakh” 2016, 6 [Симонов Р.А., *Религиозно-философское значение творчества Кирика Новгородца. Религиозно-каноническая деятельность Кирика*, „Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях” 2016, 6].
- Smirnov S., *Drevnerusskiy dukhovnik. Issledovaniye po istorii tserkovnogo byta*, Moskva 1913 [Смирнов С., *Древнерусский духовник. Исследование по истории церковного быта*, Москва 1913].
- Smirnov S.I., *Materialy dlya istorii drevne-russkoy pokayannoy distsipliny. (Teksty i zametki)*, Moskva 1912 [Смирнов С.И., *Материалы для истории древне-русской покаянной дисциплины. (Тексты и заметки)*, Москва 1912].
- Sobolevskiy A., *Tserkovnoslavyanskiye tekсты moravskogo proiskhozhdeniya*, „Russkiy Filologicheskiy Vestnik” 1900, 43, 1–2 [Соболевский А., *Церковнославянские тексты моравского происхождения*, „Русский Филологический Вестник” 1900, 43, 1–2].
- Speranskiy M., „Zlyye dni” v pripiskakh Assemanova evangeliya, „Makedonski Pregled” 1932, 8, 1 [Сперанский М., „Злые дни” в приписках Ассеманова евангелия, „Македонски Преглед” 1932, 8, 1].
- Sreznevskiy I.I., *Obozreniye drevnikh russkikh spiskov Kormchey knigi*, Sankt Peterburg 1897 [Срезневский И.И., *Обозрение древних русских списков Кормчей книги*, Санкт Петербург 1897].
- Sreznevskiy I.I., *Svyatilishcha i obryady yazycheskogo bogosluzheniya drevnikh slavyan, po svidetel'stvam sovremennym i predaniyam*, Khar'kov 1846 [Срезневский И.И., *Святылища и обряды языческого богослужения древних славян, по свидетельствам современным и преданиям*, Харьков 1846].
- Suvorov N.S., *Sledy zapadno-katolicheskogo tserkovnogo prava v pamyatnikakh drevnego russkogo prava*, Yaroslavl' 1888 [Суворов Н.С., *Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права*, Ярославль 1888].
- Suvorov N.S., *Veroyatnyy sostav” drevneyshago ispovednag i pokayannogo ustava v vostochnoy tserkvi*, „Vizantiyskiy Vremiyennik” 1901, 8; 1902, 9 [Суворов Н.С., *Вероятный состав древнейшего исповеднаго и покаянного устава в восточной церкви*, „Византийский Временик” 1901, 8; 1902, 9].
- Thomson F.J., *The Problem of the Reception of the Works of John IV Ieiunator of Constantinople Among the Slavs: Nikon of the Black Mount And Cirycus of Novgorod*, „Starobylgarskika” 1987, 1.
- Tolstaya S.M., *K sootnosheniyu khristianskogo i narodnogo kalendarya u slavyan: schet i otsenka dnei nedeli*, w: *Yazyki kul'tury i problemy perevodimosti*, red. B.A. Uspenskiy, Moskva 1987 [Толстая С.М., *К соотношению христианского и народного календаря у славян: счет и оценка дней недели*, w: *Языки культуры и проблемы переводимости*, red. Б.А. Успенский, Москва 1987].

- Turilov A.A., *Otveti Georgiya, mitropolita Kiyevskogo na voprosy igumena Germana – drevneyshye russkoye «voproshaniye»*, w: *Slavyane i ikh sosedi*, Moskva 2004 [Турилов А.А., *Ответы Георгия, митрополита Киевского на вопросы игумена Германа – древнейшее русское «вопрошание»*, w: *Славяне и их соседи*, Москва 2004].
- Uspenskiy B.A., *K simvolike vremeni u slavyan: «chistyye» i «nechistyye» dni nedeli*, w: *Finitis duodecim lustris. Sbornik statey k 60-letiyu prof. Yu. Lotmana*, Tallin 1982 [Успенский Б.А., *К символике времени у славян: «чистые» и «нечистые» дни недели*, w: *Finitis duodecim lustris. Сборник статей к 60-летию проф. Ю. Лотмана*, Таллин 1982].
- Vondrák V., *Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewnosłowiańskim*, Kraków 1904.
- Włodarski B., *Chronologia polska*, Warszawa 2007.
- Yanin V.L., *Novgorodskiyе posadniki*, Moskva 1962 [Янин В.Л., *Новгородские посадники*, Москва 1962].
- Zubov N.I., *Zagadka periodizatsii slavyanskogo yazychestva v drevnerusskikh spiskakh «Slova sv. Grigoriya ... o tom, kako pervoye pogani sushche yazytsi, klanialisya idolom...»*, „Zhivaya starina” 1998, 1 (17) [Зубов Н.И., *Загадка периодизации славянского язычества в древнерусских списках «Слова св. Григория ... о том, како первое погани суще языци, кланялися идолом...»*, „Живая старина”, 1998, 1 (17)].

NOTA O AUTORZE

Mariusz Bartnicki – dr hab., zainteresowania badawcze: Ruś Kijowska XI–XIII w., stosunki polsko-ruskie w średniowieczu, dzieje elit politycznych Rusi Czerwonej, europejskie dzieje militarne.

ABOUT THE AUTHOR

Mariusz Bartnicki – PhD with habilitation, research interests: Kievan Rus of 11th–13th c., Polish-Ruthenian relations in the Middle Ages, history of the political elites of the Red Ruthenia, European military history.

